

Анотація

Ковальчук С. А. Правовые презумпции в уголовном процессе Украины: понятие, признаки и система. — Статья.

В статье анализируются признаки правовых презумпций, на основании чего определяется их понятие. Исследуется система правовых презумпций, которые действуют в уголовном процессе Украины на современном этапе его развития.

Ключевые слова: правовые презумпции, презумпция знания закона, презумпция невиновности, презумпция истинности приговора, который вступил в законную силу.

Summary

Kovalchuk S. O. Law presumptions in the criminal process of Ukraine: concept, attributes and system. — Article.

The article is dedicated to the consideration of attributes of law presumptions and to the decision of their concept. The system of law presumptions, which operate in the criminal procedure of Ukraine on the modern stage of his development, is investigated.

Keywords: law presumptions, presumption of knowledge of law, presumption of unguiltiness, presumption of the truthfulness of sentence, which assumed legal force.

УДК 343.141

Д. В. Шилін

ДІЯ ЗАГАЛЬНОПРАВОВИХ ПРЕЮДИЦІЙ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Загальноправові преюдиції діють у всіх галузях українського права. Прикладом загальноправової преюдиції може служити преюдиція відносно юридичного факту в рамках особливого провадження. Загальноправовою преюдицією є, наприклад, використання при провадженні у кримінальній справі фактів та висновків, встановлених рішенням суду про визнання особи недієздатною або обмежено дієздатною, визнання особи померлою.

Відповідно до ч. 1 ст. 36 ЦК України [1], суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Частина 1 ст. 39 ЦК України передбачає, що фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. ЦПК України [2] у ч. 1 ст. 239 закріплює, що суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу. Саме тому виникає питання, чи можливо використати факти та висновки, які встановлені судом при визнанні особи обмежено дієздатною або недієздатною при вирішенні питання про її неосудність або обмежену осудність.

Слід відзначити, що категорії недієздатності та неосудності не є тотожними, як і категорії обмеженої дієздатності та обмеженої осудності. Як правильно зазначається у спеціальній літературі, хоч на практиці недієздатність та не-

осудність особи часто збігаються, вони не є ідентичними поняттями. Як правило, (не)дієздатність пов'язана з (не)здатністю до планомірної розсудливої діяльності протягом більш чи менш тривалого часу, а (не)осудність завжди стосується якоїсь конкретної дії, часто вчинюваної у короткий проміжок часу. Вирішуючи питання про осудність, експерт переважно займається ретроспективною оцінкою психічного стану суб'єкта, тоді як у цивільному процесі виникає необхідність його визначення у минулому, сучасному та майбутньому [3, 21]. Тим більше, що медичний критерій неосудності та недієздатності різний. Для визнання особи недієздатною необхідно, щоб вона страждала на хронічний, стійкий психічний розлад. Медичним критерієм неосудності є хронічне психічне захворювання, тимчасовий розлад психічної діяльності, недоумство або інший хворобливий стан психіки. Однак наявність психічного розладу, підтвердженого рішенням суду про визнання особи обмежено дієздатною або недієздатною, не може не впливати на дієздатність особи у межах кримінального процесу, під якою розуміється «здатність особи самостійно набувати та реалізувати процесуальні права та обов'язки, розпоряджатися набутими правами і нести відповідальність за невиконання покладених обов'язків» [4, 532], оскільки однією з умов кримінально-процесуальної дієздатності у літературі визнається нормальний стан психіки суб'єкта [5, 58; 6, 21].

Стан психіки суб'єкта може призводити до необхідності визнання його таким, що не має кримінально-процесуальної недієздатності, або таким, що має обмежену кримінально-процесуальну дієздатність. Не можна погодитися із точкою зору, що до процесуально недієздатних належать обмежено осудні, щодо яких будуть застосовані примусові заходи медичного характеру [4, 534]. Обмежено осудні особи, відповідно до ст. 20 КК України [7], є суб'єктами кримінальної відповідальності. Вони підлягають покаранню за вчинений ними злочин, однак одночасно із покаранням їм можуть бути призначені примусові заходи медичного характеру. Саме тому Верховний Суд України визнав правильною практику тих судів, які, отримавши на розгляд кримінальну справу з обвинувальним висновком та визнавши під час судового розгляду, що злочин вчинено в стані обмеженої осудності особою, яка внаслідок загострення наявного у неї психічного розладу потребує застосування примусових заходів медичного характеру, постановляють обвинувальний вирок і при призначенні засудженому покарання враховують його психічний стан як пом'якшуючу покарання обставину з одночасним застосуванням примусового заходу медичного характеру у виді амбулаторної психіатричної допомоги за місцем відбування покарання [8]. Саме тому обмежено осудні особи є такими, що мають часткову (обмежену) кримінально-процесуальну дієздатність. Неосудні особи є процесуально недієздатними.

При встановленні у кримінальній справі особистості винного велике значення має визначення його психічного стану як на момент вчинення діяння, так і після нього, оскільки до осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння у стані неосудності, а також до осіб, які вчинили злочин у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку, застосовується особ-

ливий порядок провадження — провадження по застосуванню примусових заходів медичного характеру. До предмета доказування у таких справах, відповідно до п. 3 ст. 420 КПК, відноситься така обставина: чи вчинила особа зазначене діяння в стані неосудності або обмеженої осудності, чи захворіла вона після вчинення злочину на психічну хворобу, яка виключає застосування покарання. Для визначення психічного стану підозрюваного або обвинуваченого при наявності в справі даних, які викликають сумнів щодо його осудності, обов'язково призначається судово-психіатрична експертиза. Це пряма вимога ст. 76 КПК. Однак, як уявляється, це не означає, що при вирішенні питання про осудність чи неосудність особи слідчий, прокурор, суд не повинні враховувати фактичні дані щодо стану його психіки, які знаходяться в інших джерелах: на це звертається увага у літературі [9]. Жоден доказ немає для слідчого, прокурора, суду наперед встановленої сили. І тому у числі інших джерел доказів, які можуть бути використані при визначенні психічного стану підозрюваного, обвинуваченого, особи, щодо якої є дані про її причетність до вчинення суспільно небезпечного діяння, можна віднести й рішення суду про визнання особи недієздатною або обмежено дієздатною. Це рішення суду також, як правило, ґрунтується на спеціальних знаннях, тобто на висновку експерта: ч. 1 ст. 239 ЦПК України передбачає, що суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу. Саме тому рішення суду у цивільній справі про визнання особи недієздатною або обмежено дієздатною можна визнати таким, що є преюдиціальним для кримінального процесу у частині встановлення психічного стану підозрюваного, обвинуваченого, особи, щодо якої є дані про її причетність до вчинення суспільно-небезпечного діяння. Однак виникає питання про правову природу такої преюдиції. За критерієм необхідності використання преюдиції їх поділяють у літературі на обов'язкові і необов'язкові [10, 146, 166]. Якщо орган розслідування, суд зобов'язані використовувати преюдиціальне значення раніше винесеного рішення, то в такому випадку преюдиція обов'язково має місце. Якщо ж орган розслідування, суд вправі використовувати преюдиціальне значення раніше винесеного рішення, але не зобов'язані (і при цьому немає значення їх впевненість у істинності преюдиціальних фактів та висновків), то преюдиція має місце в тому випадку, коли ці органи використовують преюдиціальне значення раніше винесеного рішення, у тому ж випадку, якщо орган розслідування, суд не скористаються з наявної можливості, то преюдиція відсутня. Тобто преюдиція фактів та висновків судового рішення про визнання особи недієздатною або обмежено дієздатною є необов'язковою.

Для кримінального процесу мають значення і висновки щодо визнання недієздатним або обмежено дієздатним таких учасників кримінального процесу, як потерпілий, цивільний позивач, оскільки їх недієздатність викликає необхідність забезпечення участі у справі законного представника. Для визначення їх психічного стану як умови кримінально-процесуальної дієздатності КПК не ставить вимогу про обов'язкове призначення судово-психіатричної

експертизи (що не виключає її призначення у тих випадках, коли це визнають необхідним слідчий, прокурор, суд). Як відмічається у літературі, підставою визнання їх процесуально недієздатними може бути лише рішення суду про позбавлення громадянина цивільної дієздатності. Концептуально погоджуючись із цією точкою зору, слід відзначити, що КПК взагалі не регулює питання використання таких преюдиціальних рішень у кримінальному процесі. І таке становище важко визнати правильним. Адже щодо потерпілого, цивільного позивача у межах кримінального процесу не встановлюється їх осудність, а встановлюється наявність або відсутність кримінально-процесуальної дієздатності. Одну з умов цієї дієздатності може спростувати судові рішення у цивільній справі — про визнання особи недієздатною. Тоді, враховуючи медичний критерій недієздатності, можна однозначно стверджувати й про відсутність кримінально-процесуальної дієздатності. Тобто за логікою преюдиція такого судового рішення у цивільній справі мала б бути обов'язковою (але спростовною — оскільки особа могла вже видужати, але не встигнути звернутися до суду про відновлення її дієздатності). Саме тому у КПК необхідно передбачити обов'язкову преюдицію судового рішення про визнання недієздатним потерпілого або цивільного позивача.

У даний час процесуальна недієздатність свідка встановлюється лише на підставі висновку судово-психіатричної експертизи. Відповідно до п. 3 ст. 69 КПК, не можуть бути допитані як свідки особи, які згідно з висновком судово-психіатричної чи судово-медичної експертизи через свої фізичні або психічні вади не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання про них. Однак щодо свідка також не встановлюється його осудність, а встановлюється наявність або відсутність кримінально-процесуальної дієздатності. Одну з умов цієї дієздатності може спростувати судові рішення у цивільній справі — про визнання особи недієздатною. Тоді, враховуючи медичний критерій недієздатності, можна однозначно стверджувати й про відсутність кримінально-процесуальної дієздатності. Тому правила щодо обов'язкової преюдиції судового рішення про визнання недієздатним необхідно поширити й на свідків.

Однією з підстав, які виключають провадження у кримінальній справі, є смерть особи, щодо якої порушено кримінальну справу, за винятком випадків, коли провадження у ній є необхідним для її реабілітації (п. 8 ст. 6 КПК). За цією підставою кримінальна справа підлягає закриттю, якщо до винесення вироку наступила смерть підозрюваного, обвинуваченого, підсудного або особи, яка у майбутньому могла бути притягнута як обвинувачена [11, 32].

Для правильного застосування цієї підстави має велике значення належне встановлення факту смерті особи. Смерть громадянина у відповідності до ст. 19 Закону України «Про органи реєстрації актів громадянського стану» від 23 грудня 1993 р. [12] підлягає державній реєстрації. Саме тому свідоцтво про смерть є належним підтвердженням факту смерті особи. Однак, відповідно до Правил реєстрації актів громадянського стану в Україні, затверджених Наказом Міністерства юстиції України від 18 жовтня 2000 р. (в редакції від 22 листопада 2007 р.)

[13], підставою для реєстрації смерті є: лікарське свідоцтво про смерть форми № 106/о; фельдшерська довідка про смерть форми № 106-1/о; лікарське свідоцтво про перинатальну смерть форми № 106-2/о; рішення суду про оголошення особи померлою; рішення суду про встановлення факту смерті особи в певний час; повідомлення державного архіву або органів Служби безпеки України, у разі реєстрації смерті осіб, репресованих за рішенням несудових та судових органів; повідомлення установи виконання покарань або слідчого ізолятора, надіслане разом з лікарським свідоцтвом про смерть. Таким чином, у двох випадках підставою реєстрації смерті є рішення суду: рішення суду про оголошення особи померлою та рішення суду про встановлення факту смерті особи в певний час.

Оголошення особи померлою слід відмежовувати від встановлення факту смерті особи в певний час. Стаття 46 ЦК України закріплює, що фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, — протягом шести місяців. Фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу цього строку, але не раніше спливу шести місяців. Заява про оголошення фізичної особи померлою подається до суду за місцем проживання заявника або за останнім відомим місцем проживання (перебування) фізичної особи, місцеперебування якої невідоме, або за місцезнаходженням її майна. У заяві про оголошення фізичної особи померлою повинно бути зазначено: для якої мети необхідно заявникові оголосити фізичну особу померлою; обставини, що загрожували смертю фізичній особі, яка пропала безвісти, або обставини, що дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку. Суд до початку розгляду справи встановлює осіб (родичів, співробітників тощо), які можуть дати свідчення про фізичну особу, місцеперебування якої невідоме, а також запитує відповідні організації за останнім місцем проживання відсутнього (житлово-експлуатаційні організації, органи внутрішніх справ або органи місцевого самоврядування) і за останнім місцем роботи про наявність відомостей щодо фізичної особи, місцеперебування якої невідоме. Суд розглядає справу за участю заявника, свідків, зазначених у заяві, та осіб, яких сам суд визнає за потрібне допитати, і ухвалює рішення про оголошення фізичної особи померлою. Після набрання законної сили рішенням про оголошення фізичної особи померлою суд надсилає рішення відповідному органу державної реєстрації актів цивільного стану для реєстрації смерті фізичної особи.

Крім оголошення особи померлою, суд у порядку окремого провадження може, відповідно до п. 8 ст. 256 ЦПК України, встановити факт смерті особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту смерті. Це здійснюється у випадку, коли неможли-

вості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту смерті. Підставою для встановлення факту смерті є підтверджені доказами обставини, які достовірно свідчать про смерть громадянина в певний час і за певних обставин. На відміну від цього, оголошення особи померлою ґрунтується на презумпції її смерті. Однак точних даних про її смерть немає [14, 399].

Таким чином, закриття кримінальної справи щодо померлого може мати місце у випадках як фактичної смерті особи, підтвердженої медичними документами, так і при оголошенні особи померлою, а також при встановленні факту смерті фізичної особи. Як уявляється, у цих випадках судові рішення у цивільній справі містять преюдиціальні факти, використання яких є обов'язковим. Тобто має місце обов'язкова преюдиція. Дійсно, слідчий, прокурор, орган дізнання, суд, суддя не можуть не взяти до уваги висновок суду щодо смерті особи і не закрити справу за п. 8 ст. 6 КПК у цьому випадку. Але дія преюдиції у випадку оголошення особи померлою є специфічною, оскільки між двома процесуальними рішеннями є додатковий елемент — свідоцтво про смерть.

Слід відмітити, що преюдиція при встановленні факту смерті фізичної особи та оголошенні її померлою є неспростовною. Однак при оголошенні особи померлою може скластися ситуація, коли ця особа з'явиться і виявиться, що вона є живою. Тоді суд повинен у порядку цивільного провадження розглянути заяву про появу цієї особи. У разі одержання заяви про появу фізичної особи, яку було оголошено померлою, або відомостей про місцеперебування цієї особи суд за місцеперебуванням особи або суд, який оголосив її померлою, призначає справу до слухання за участю цієї особи, заявника та інших заінтересованих осіб і скасовує своє рішення про оголошення фізичної особи померлою. Заяву може бути подано особою, яку було визнано померлою, або іншою заінтересованою особою. Копію рішення суд надсилає відповідному органу державної реєстрації актів цивільного стану для анулювання актового запису про смерть. Тобто у такому випадку це рішення суду теж буде преюдиціальним. Хоч КПК прямо і не регулює такого випадку, кримінальну справу слід відновити на підставі ст. 216 КПК.

Література

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 40–41, 42. — Ст. 492.
3. Моховиков А. Н. Судебная психиатрия : учеб. пособие / А. Н. Моховиков. — О. : Юрид. л-ра, 2004. — 176 с.
4. Самолюк В. Обсяг дієздатності особи та її законне представництво у кримінальному процесі // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2003. — Вип. 38. — С. 530–537.
5. Адаменко В. Д. Процессуальная дееспособность участника уголовного процесса // Правоведение. — 1978. — № 4. — С. 55–59.
6. Полосков П. В. Правоспособность и дееспособность в советском уголовном процессе : дис. ... канд. юрид. наук / П. В. Полосков. — М., 1985. — 216 с.
7. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25–26. — Ст. 131.

8. Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування : постанова Пленуму Верховного Суду України від 03.06.2005 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/57FFD7A0A934BD56C32570310031F59B?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=57FFD7A0A934BD56C32570310031F59B&Count=500&.
9. Кононенко В. Значення матеріалів справи для встановлення стану обмеженої осудності // Судоустрій і судочинство в Україні. — 2007. — № 1. — С. 53–57.
10. Зейдер Н. Б. Судебное решение по гражданскому делу / Н. Б. Зейдер. — М. : Наука, 1966. — 192 с.
11. Рзаев А. А. Прекращение уголовного дела по нереабилитирующим основаниям в стадии предварительного расследования / А. А. Рзаев. — Караганда, 1982. — 76 с.
12. Про органи реєстрації актів громадянського стану : Закон України від 23 груд. 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 14. — Ст. 78.
13. Правила реєстрації актів громадянського стану в Україні : затв. Наказом Міністерства юстиції України від 18 жовт. 2000 р. (в ред. від 22 листоп. 2007 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0719-00.
14. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України : пер. з рос. / С. В. Ківалов, Ю. С. Червоний, Г. С. Волосатий [та ін.]; за ред. Ю. С. Червоного. — К. ; О. : Юрінком Інтер, 2008. — 656 с.

Анотація

Шилин Д. В. Дія загальноправових преюдицій у кримінальному процесі. — Стаття.

Стаття присвячена розгляду системної концепції преюдицій у кримінальному процесі, визначенню шляхів удосконалення механізму використання загальноправової преюдиції у кримінальному процесі. Досліджується механізм дії загальноправових преюдицій в процесі доказування у кримінальних справах.

Ключові слова: загальноправова преюдиція, преюдиціальність, доказування у кримінальному процесі.

Аннотация

Шилин Д. В. Действие общеправовых преюдиций в уголовном процессе. — Статья.

Статья посвящена разработке системной концепции преюдиций в уголовном процессе, определению направлений усовершенствования механизма использования общеправовых преюдиций в уголовном процессе. Исследуется механизм действия общеправовых преюдиций в процессе доказывания по уголовным делам.

Ключевые слова: общеправовая преюдиция, преюдициальность, доказывание в уголовном процессе.

Summary

Shilin D. V. General prejudices in criminal proceedings. — Article.

The article is dedicated to the complex analysis of applying prejudices in criminal procedure, detection of the possible ways of improvement of the mechanism of realization general prejudices in criminal procedure. The author deals the mechanism of realization general prejudices in criminal process.

Keywords: general prejudice, prejudiciality, proving in criminal process.